

LA CREACIÓ DE LES SENYORIES EN UNA SOCIETAT FEUDAL DE FRONTERA: EL REGNE DE VALÈNCIA (SEGLES XIII-XIV)

per

Enric Guinot Rodríguez

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

Els manuals d'Història Medieval ens solen explicar que la creació de la societat feudal europea fou un fenomen de llarga durada que es va estendre des de les acaballes de la societat antiga i l'Alta Edat Mitjana fins arribar a l'acceleració de l'anomenada revolució, canvi o mutació feudal dels segles X-XI. Hi ha, doncs, una voluntat de parlar de procés històric el qual ha rebut el nom més usual de transició de l'esclavisme al feudalisme.

A més a més es tracta d'una explicació històrica que pretén ser general per al model europeu, si més no per a les terres de l'antic Imperi Romà, i, evidentment, per als països de la costa Mediterrània. No és la nostra intenció, però, aprofundir ara en les consideracions sobre aqueix període històric, el qual ha esdevingut en els darrers anys centre de debat historiogràfic. Només pretenem recordar el context d'anàlisi general sobre els orígens de les senyories medievals a l'Europa feudal, per a fer entendre que anem a parlar d'un país, el País Valencià, el qual, atesa la seua ubicació geogràfica a la costa mediterrània de la Península Ibèrica, el que vol dir en la perifèria de l'Europa feudal dels segles XII i XIII, presenta la dinàmica d'una evolució històrica diferent al model europeu general.

Al País Valencià no pot establir-se una periodització de l'Edat Mitjana semblant als models europeus habituals; no hi va donar-se una lenta transició des de la societat tardo-antiga esclavista a la plenament feudal de l'any 1000; ben bé al contrari, el procés de protofeudalització des de les acaballes

del món romà va veure's tallat per l'arribada dels musulmans en el segle VIII. Més enllà dels debats sobre la major o menor berberització de la societat andalusina, el que és clar és que, d'una forma lenta, va donar-se una diferent transició; de fet, com a bona part de la Península Ibèrica: es tracta de la transició de la societat esclavista a la societat tributàrio-estatal islàmica, i no vers el feudalisme; i de nou, al segle XIII, una altra «transició», ara sí molt més ràpida: la d'aqueixa societat islàmica a la societat feudal, conseqüència de la conquesta cristiana dels temps de Jaume I.

La creació de les senyories en el segle XIII.

És evident que el cas valencià del segle XIII no fou un cas únic en el marc de la Península Ibèrica ni tan sols a nivell de l'Europa Mediterrània, ni ho pretenem això; de l'Andalusia del Guadalquivir fins la Sicília normanda podem parlar de situacions semblants, de processos en la mateixa línia. Com en tots aquests, el que cal constatar és que la creació de la societat feudal al País Valencià va ser resultat de dinàmiques diferents en el temps i en les formes a les de la «casa comuna» europea. I qui diu societat feudal vol dir, entre moltes d'altres coses, les senyories, aqueixes unitats d'organització social on es materialitza, entre d'altres llocs, el model de relacions socials feudals.

Per tant hem de partir de la idea que la societat feudal al País Valencià no va nàixer per una lenta evolució de la societat protofeudal alt-medieval sinó com a conseqüència de la dinàmica d'expansió sobre els límits meridionals de l'Europa cristiana, per part d'una de les monarquies feudals que s'havien anat constituint a partir de l'any 1000: la corona catalano-aragonesa.¹ Així doncs, la conquesta del País Valencià per Jaume I entre 1233 i 1245 respongué a una etapa més en una dinàmica de llarga durada en la construcció d'aqueixa monarquia feudal de la riba occidental de la Mar Mediterrània.

És doncs en aquest marc de referència en el que cal que situem la implantació de la societat feudal al País Valencià i l'acta de naixement de

¹ Sobre els orígens de la monarquia aragonesa en el segle XI pot veure's el magnífic estudi de Carlos LALIENA, *La formación del estado feudal. Aragón y Navarra en la época de Pedro I*, Osca, 1996.

les seues senyories. I en ella juga un paper clau la monarquia perquè havia estat capaç de mantenir, amb els daltabaixos que vulguem però a l'igual que a Castella, una supremacia «bèl·lica» sobre la noblesa com a «rei conqueridor»; una monarquia que, recolzada en el discurs ideològic i formal de l'església, va anar bastint lentament un «estat feudal».

Entre les conseqüències d'aqueix model de poder feudal una vegada arribats al segle XIII, ens trobem que va ser el mateix monarca Jaume I qui dirigí les campanyes bèl·liques i controlà el repartiment de l'espai en el Sharq al-Andalus, procedint a la seua compartimentació i distribució entre tots els grups socials que participaven en la guerra: des de les grans unitats territorials o senyories que rebé l'alta noblesa, fins les parcel·lacions més menudes per als colons camperols els quals anaven a ser els cultivadors directes de la terra en el marc dels termes de les viles reials.

Aqueix mecanisme de control del procés del repartiment de la terra conquistada per part de la corona va representar que fóra ella la responsable de la creació de les senyories al País Valencià del segle XIII. A diferència de diversos moments en la segona meitat del segle XII, en la frontera aragonesa amb el Sharq al-Andalus especialment, al nou Regne de València pràcticament no hi hagué apropiacions nobiliars ni cavallers que aprofitaren la guerra per a acumular patrimonis pel seu compte, ni tampoc privatitzacions del poder reial.²

L'assalt a la terra, com l'ha qualificat Josep Torró, va ser en els grans paràmetres, ordenat i controlat per la corona. I per a la seua delimitació territorial la monarquia va aprofitar freqüentment la mateixa organització del territori en època islàmica. Segons les zones i situacions locals, unes voltes va donar en senyoria el terme sencer d'un districte castral islàmic, amb el grapat de les seues alqueries disperses, i d'altres vegades, especialment dins l'àrea d'influència del que havien estat les principals *mudun* islàmiques i ara eren les noves ciutats cristianes, fragmentant aqueixes donacions en cadascuna de les unitats de poblament que hi havia, això és,

² Pràcticament l'únic cas és la possessió de Morella pel noble aragonès Blai d'Alagó, però és un fet que té més relació amb l'existència d'una frontera «oberta» a la violència dels feudals i consells municipals durant el primer terç del segle XIII. Només tres anys després, el 1235, Jaume I signava un pacte amb aquest noble pel qual rebia el seu homenatge feudal a canvi d'altra senyoria veïna. La seua situació era «normalitzada» feudalment fins i tot abans de la conquesta de la ciutat de València.

fent de cadascuna de les alqueries una senyoria feudal. Lògicament el respecte, la capacitat de comprensió del sistema organitzatiu islàmic, o simplement els interessos particulars no sempre reproduïren l'ordenació de l'espai musulmà i, així, en uns llocs o altres trobem exemples de separació de pobles o alqueries del que hauria estat el seu districte sarraí, a més de les inevitables baralles per si un lloc era castell o no, límits d'alqueries, etc.³

Fet i fet, el mecanisme fou clar i jeràrquic; el rei, com a rei conqueridor, repartia el país entre els membres de la noblesa feudal segons la seua voluntat de recompensa, bé per la participació en la guerra, bé per la seua pertinença al «bàndol del monarca».⁴

En el cas del País Valencià el procés de creació de senyories fou immediat a la conquesta, fins i tot en alguna mesura anterior puix que documentem abans de 1233 algunes promeses de donació de pobles i castells per a quan siguin conquerits pels cristians. Fonamentalment va tractar-se d'Ordes Militars, com ara Cervera i Cullera als Hospitalers, o Xivert als Templers, però per regla general foren les donacions de Jaume I les que marcaren la data de naixement de les senyories valencianes.

Potser a nivell d'obres de divulgació i manuals més d'una vegada s'ha parlat de les donacions, alienacions i senyorialitzacions del segle XIV, especialment dels temps de Pere el Cerimoniós, de Joan I i de Martí l'Humà, així com de les polítiques de recuperació del Patrimoni Reial a partir d'aquells moments, i tot això és en bona mesura cert.⁵ Però el que podem documentar de forma incontrovertible és que el primer i més important creador de senyories valencianes fou el mateix rei conqueridor: Jaume I. Com explicàvem, de forma immediata a encetar-se la primera campanya bèl·lica

³ Vegeu J. TORRÓ, «L'assalt a la terra. Qüestions sobre l'abast de la colonització feudal al Regne de València (1233-1304)», *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Age*, éd. Ph. Sénac, Univ. Perpinyà, 1995, p.317-338; explica alguns exemples concrets d'això, R.I. Burns, «Atermenant la terra moresca: territorialitat i prosopografia», dins *Moros, cristians i jueus en el Regne croat de València*, 1987, pp.279-325.

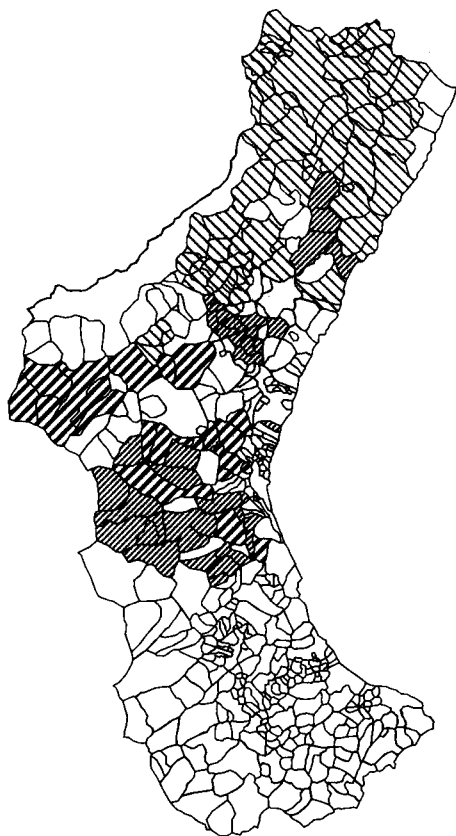
⁴ Sobre la noblesa que participà en la conquesta de València, vegeu les explicacions sobre el context de les guerres feudals del segle XIII i com afectaren en la col·laboració bèl·lica amb el monarca, en E. GUINOT, «L'alta noblesa catalana en la conquesta de València», *Anuario de Estudios Medievales*, n.26/2, 1996, pp.647-686.

⁵ Cal citar el conegut treball de M.T. FERRER MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyories jurisdiccionals en els Estats catalano-aragonesos a la fi del s.XIV», *Anuario Estudios Medievales*, t.7 (1970-71), p.351-491.

de la conquesta de Borriana, en la primavera del 1233, comencem a datar les donacions de districtes castrals sarraïns en senyoria territorial per les comarques castellonenques. En el mapa n° 1 podem comprovar de forma

Mapa 1

Senyoriis valencians fins a 1239

	1232-1236
	1237
	1238-1239

feuant aquests fets, i també com la conquesta de la ciutat de València fins el riu Xúquer el 1238 va provocar el consegüent repartiment senyorial a gran escala, exceptuant-ne en principi quasi exclusivament les ciutats musulmanes més grans. La matisació són moltes de les alqueries dels seus termes o districtes urbans, les quals sí foren repartides i senyorialitzades en gran mesura.

En canvi, la cartografia de les donacions senyorials al País Valencià en la tercera i definitiva campanya del 1244-45, la dels territoris de Xàtiva i Dénia vers el sud fins la frontera de Biar-Bussot pactada a Almisra amb els castellans, és distinta, fins i tot molt distinta. Podem veure al mapa n. 2 com quasi no va generar donacions de senyories, i el mateix passa amb la situació arran de la rebel·lió dels musulmans valencians el 1247 i la reacció repobladora cristiana dirigida per la monarquia.

En la nostra opinió, aquesta diferent actitud de la corona quant a les donacions de senyories és molt il·lustrativa de la seua diferent capacitat militar en un període i altre, així com de la necessitat de pagar la col·laboració nobiliar —en les dues primeres campanyes— a base de senyories, i la seua presumible autosuficiència militar en el període posterior, on no li cal o no vol compensar l'ajut nobiliar.

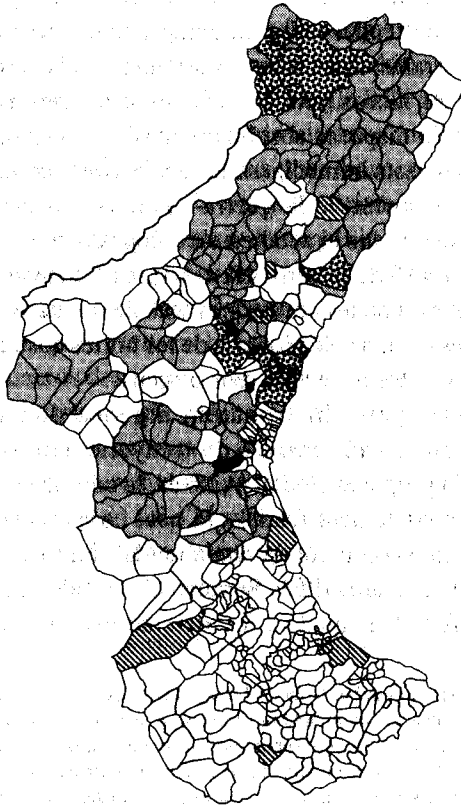
En tot cas les conseqüències són les d'una clara diferència nord-sud quant a la generalització de senyories —encara de tipus territorial— durant el regnat de Jaume I: la frontera del riu Xúquer i el terme de Xàtiva marcaren clarament una divisió en dues parts, amb una general senyorialització territorial al nord, i un general domini del reialenc —poblat de musulmans— al sud.

El regne valencià: un país de senyories territorials.

Fins ara hem parlat de donació de senyories per part de la Corona però no hem aclarit suficientment en quines condicions es va produir això i de quin tipus de senyoria estem parlant; concretament, en la seua major part la distribució que va fer Jaume I dels pobles entre la noblesa —i no nobles en alguns casos—, ho va ser en propietat alodial, de tal manera que les senyories esdevingueren patrimoni total del llinatge familiar corresponent.⁶

Mapa 2

Senyories valencians fins a la revolta dels musulmans (1240-1248)

⁶Vegeu les consideracions generals de F. GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*, València, IVEI, 1991, i d'Antoni FURIÓ *Història del País Valencià*, IVEI, 1995.

Els textos de les donacions són ben concrets: els hi donava a perpetuïtat la propietat territorial, franca i lliure, de tot el terme del poble o pobles corresponents, amb les seues terres, cases, hòmens i dones que hi vivien, monopolis, terres ermes, etc. L'expressió «hereditatem propriam, francham et liberam» va esdevenir un estereotip en els documents amb els què treballem.⁷

Això és, al País Valencià del segle XIII molt majoritàriament les senyories que es creen foren del tipus territorial: si hi continuaven vivint musulmans, es mantingué la seua possessió i usdefruit de la terra però el seu domini eminent esdevingué feudal i així ho comprovem cada vegada que hi hagué expulsions de sarraïns, fins i tot quan la general dels moriscos en el segle XVII: expulsats els moros, tota la terra del terme retornava a mans del senyor, el qual podia disposar absolutament d'ella. Per la seua banda, si els sarraïns foren expulsats immediatament als fets de la conquesta —o fugiren davant el perllongament de la guerra—, en tot cas el terme restava despoblat i era *a posteriori* que hi acudien els colons cristians, de tal manera que primer fou l'aparició de la senyoria i després l'arribada dels repobladors, tant als grans termes de les comarques més de muntanya com a les petites senyories basades en una sola alqueria de les hortes costaneres; es tracta doncs de senyories territorials en els seus orígens.

De forma minoritària, però, hi trobarem algunes donacions parcialment diferents, no tant quant a la donació de «senyories territorials» sinó quant a la matisació de la propietat alodial. Això és, la corona va reservar-se alguns drets feudals, estrictament feudals, la qual cosa vol dir més eminents que no pràctics ni amb contingut de renda feudal. En seria el cas de la donació d'Andilla, en la comarca d'Els Serrans, al seu fidel Eiximén Pérez d'Arenós, reboster d'Aragó, la qual va fer «retento in eodem castro

⁷ L'1 de juliol de 1237 el rei donava al noble Artal de Luna els castells i viles de Paterna i Manises, en el terme de la ciutat de València: «cum omnibus terminis et pertinenciis suis, et cum pratis, pascuis, erbis, aquis et lignis, et cum terris cultis et incultis, cum molendinis et furnis, cum turribus et alcareis et fortitudinibus et melioramentis ibi factis et faciendis, et cum omnibus et singulis que prope vel longe pertinent vel pertinere debent ad castra et villas dictas, cum hominibus eciam et mulieribus qui ibi populaverint et habitaverint, ad habendum, scilicet perpetuo et tenendum, possidendum et expletandum franche et libere, ad dandum eciam et vendendum, impignorandum, alienandum, ad populandum et stabiliendum et ad omnes vestras proprias et vestrorum voluntates perpetuo faciendas, cui vel quibus volueritis, cum omni dominio et potestate nostra atque iure, sine omni nostra nostrorumque retencione quam ibi non facimus ullo modo». Arxiu del Regne de València (ARV), Real Cancelleria, n.614, fol.197; publicat per A.HUICI-M.D.CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol.II, 1976, p.13.

nobis et nostris pace et guerra contra omnes homines et nullus contra nos». ⁸

Rastrejant la documentació de les donacions senyoriales jaumines de la dècada del 1230 i 1240 podem trobar alguns altres exemples —pocs— d'aquesta reserva feudal en la donació en propietat alodial, tot i que podia ser utilitzada alguna altra forma jurídica que creguem d'idèntic significat feudal. En la donació de la torre de Bib-al-cadim del castell d'Almenara a Guillem Ramon de Viella en abril del 1238, Jaume I fa escriure: «Retinemus tamen potestatem in predicta turre perpetuo, quam detis vos et vestri, irati et paccati, nobis et nostris quandocumque et quocienscumque voluerimus et a nobis et nostris fueritis requisiti». ⁹ Caldria doncs endinsar-nos una mica en el vocabulari jurídic català del segle XIII per a avaluar els matisos d'aqueix mot «potestas», però de tota manera, com dèiem abans, aqueix jerarquia superior que representa, en poca bona cosa va concretar-se en les noves terres valencianes a l'hora de la veritat.

Entenc que aqueix concepte jugava en aquell temps el mateix paper que l'expressió anterior de retenir-se «la pau i guerra», segons allò que deia la llei feudal catalana. La prova d'aqueix caràcter de senyoria eminent, de mera superioritat en la jerarquia feudal del segle XIII que tindria l'ús d'aqueixos dos termes, crec que la podem trobar en la donació que va fer el rei del castell i vall d'Almonesir, en la comarca de l'Alt Palància, al bisbe de Barcelona Berenguer. D'una banda, li atorga la vall com a senyoria territorial: «per hereditatem propriam, francham et liberam in perpetuum», però seguidament el rei s'hi reté «pacem et guerram in predictis castris contra omnes homines et potestatem», encara detallant quina cerimònia vassallàtica li calia fer al bisbe per a reconèixer-la. ¹⁰

⁸ARV, Real Cancelleria, n.495, fol.70v.; publicat per A.HUICI-M.D.CABANES, *Documentos de Jaime I...*, p.19.

⁹Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Pergamins de Jaume I, n.271; publicat per A.HUICI-M.D. CABANES, *Documentos de Jaime I...*, p.20.

¹⁰«Retinemus...potestatem quam detis nobis et nostris vos et vestri, irati et paccati, quandocumque et quocienscumque a nobis vel nostris inde fueritis requisiti, et firmato directo in nostra manu et nostrorum, statim in continenti recuperetis castrum cum omnibus rebus que ibi fuerint, sine omni diminucione et sine impedimento». 1238, maig, 23. Setge de València. Publicat per A.HUICI-M.D. CABANES, *Documentos de Jaime I...*, p.24. És idèntica la donació del 27 de setembre del mateix any del poble dit Coves de Berig (actual Serran d'en Galceran, al Maestrat de Castelló), a Pere de Valimanya: «damus et concedimus per hereditatem propriam et francham...in perpetuum Covas de Berig... Retinemus tamen pacem et guerram ac potestatem...ad consuetudinem videlicet Barchinone». ARV, Real, n.695, fol.197; publica A.HUICI-M.D.CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol.2, doc.n.271.

També de forma molt excepcional podem detectar dos tipus de donació senyorial més: d'una banda, hi hagué algunes donacions de pobles en feu, amb les corresponents obligacions d'acudir a les convocatòries reials i, potser més diferenciador, el fet que el patrimoni tinguera que ser heretat per descendent legítim ja que en cas contrari tornaria a mans de la corona; probablement no siga casualitat el que aqueixes poques infeudacions que coneguem, siguen referides a membres de la família reial, infants i fills il·legítics, els quals eren dotats així de patrimonis propis. Aquest seria el cas de l'infant Jaume amb Xèrica el 1255, per exemple, o altre infant, Jaume Pérez, amb Sogorb el 1279—. ¹¹

Encara hi trobem al Regne valencià del segle XIII un darrer sistema d'establiment senyorial. Es tracta de les donacions per un temps concret, normalment sols per la vida del beneficiari, i del qual trobem alguns exemples en aquests temps. Concretament podem citar la donació al noble Carròs, senyor de Rebollet, de les valls de Laguar, Xaló i Pop, a la Marina, en 1257, o la donació a Ato de Foces de Madrona, Millars i Dos Aigües el 1256. ¹²

¹¹ La donació de Sogorb diu: «concedimus donaciones irrevocabili inter vivos ad feudum secundum usaticos Barchinone vos dilecto filio nostro Jacobo Petri et vestris perpetuo, civitatem et castrum nostrum de Sogorb...in hunc modum, quod vos et vestri teneatis ad feudum usaticos Barchinone pro nobis et successoribus nostris civitatem et castrum predictum de Sogorb, et detis inde nobis et nostris *potestatem* irati et pacati quocumque et quocienscumque a nobis vel nostris fueritis requisiti. Retinemus etiam nobis et nostris *valenssam* in civitate et castro predictis. Item retinemus nobis et nostris *moneticum et merum imperium*.» ACA, Registre Cancelleria n.44, f.174v, i ARV, Reial Cancelleria, registre n.611, f.178r. Per cert, que algunes vegades s'ha pres aquesta cita dels Usatges de Barcelona com a indicatiu que Sogorb va ser repoblat sota aqueix fur o costum; res més lluny de la realitat, perquè és evident que està fent-se referència per part del rei a les condicions d'infeudació senyorial, no a les condicions de poblament dels colons.

¹² La donació a Carròs és del 19 de setembre de 1257 i diu: «damus et concedimus vobis, nobili et dilecto nostro Carroccio, domino Rebolleti, *diebus omnibus vite vestre*, castra et villas de Alaguar et de Exalone cum alqueriis et rahalibus omnibus ad ipsa castra pertinentibus...et cum questiis, peytis, cenis, iusticiis civilibus et criminalibus, exercitibus et cavalcatis, ... Item, per nos et nostros concedimus et tradimus vobis similiter in vita vestra castrum et villam de Pop... Post obitum vero vestrum, predicta castra et ville cum omnibus terminis et pertinentiis suis, sine onere debitorum ac sine aliquo alio obligamento et impedimento, nobis et nostris libere revertantur». ACA, Cancelleria, registre n.9, f.39.

La donació al noble Ato de Foces és del 18 de gener de 1256 i és molt semblant: «per nos et nostros damus et concedimus vobis, Ato de Focibus, *diebus omnibus vite vestre*, castra et villas de Madronza, de Millars et de Duabus Aquis cum...serviciis, caloniis et iusticiis civilibus et criminalibus, exercitibus et cavalcatis...». ACA, Registre n.9, f.56v. Publica A.HUICI-M.D.CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol.3, doc.n.701.

Convé assenyalar que són casos comptats per les terres valencianes i, per a entendre-les, potser caldria pensar en les relacions concretes entre la corona i el llinatge beneficiari, fins i tot en la liquidació de deutes amb una compensació d'aquest tipus. L'esmentada de Carròs ho és a canvi de 40.000 sous.

De fet podien conjugar-se ambdues condicions, infeudació sota el costum o Usatges de Barcelona, i només per la vida del beneficiari. Aquest és el cas d'altre infant, Pere de Portugal, qui el 18 d'agost de 1244 tornava a Jaume I els feus de Mallorca i el comtat d'Urgell, i rebia a canvi en feu i només per la seua vida les viles i castells valencians de Morella, Morvedre, Almenara, Castelló i Sogorb.¹³

Hi ha, doncs, com una clara separació legal entre donació de la propietat territorial, i la *potestas*, la qual no sempre és aclarida en el seu significat ni, fins i tot, citada de forma expressa en la donació; entenem, però, que no fou indispensable això per a què al llarg del regnat de Jaume I anara donant-se un veritable aclariment del seu significat legal i polític.

El segon pas: la generalització de la senyoria jurisdiccional.

Tal com ja hem explicat, les donacions foren en principi de senyories que implicaven la propietat senyorial de la terra, del tipus «territorial» per entendre'ns, però ja des del mateix temps de la conquesta trobem ací i allà alguna donació que incorporà també la jurisdicció, com ara els casos de Laguar, Xaló, Madrona i les viles de Morella, Castelló, Morvedre, etc. donades a l'infant Pere de Portugal. Atenent els buits documentals, resulta complicat dur un control exhaustiu d'aqueixes donacions durant el segle XIII però entenem que no fou aqueixa la situació més habitual.

Ben al contrari, la major part de les senyories valencianes només foren inicialment del tipus territorial, però a poc a poc anà estenent-se, de forma quasi sempre individual, la concessió reial de la jurisdicció. Lligams

¹³ "...concedimus vobis infanti dompno P. ad habendum, tenendum, possidendum integre, omnibus diebus vite vestre...in feudum et ad consuetudinem Barchinone et faciatis inde nobis et nostris homagium et donetis potestatem de omnibus predictis et singulis castris, iratus et paccatus, quandocumque et quocienscumque voluerimus...». ACA, Pergamins de Jaume I, n.961; publica A.HUICI-M.D.CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol.2, doc.n.394.

personals i de família amb el monarca, agraïment pels serveis prestats, etc., de forma irregular tant membres de l'alta com de la baixa noblesa l'obtingueren al llarg del primer segle de la societat feudal valenciana. És d'assenyalar que no va ser la jerarquia nobiliària raó suficient per aconseguir-la, això és, no l'obtingueren primers els nobles més poderosos com ara els Ordes del Temple i de l'Hospital, sinó que hi apareix de vegades en mans de petits nobles, la qual cosa fa pensar en aqueixes raons individuals de relació amb la corona.

Tota aqueixa situació varià de manera ràpida i profunda a partir de les corts del 1329-30 mitjançant dos mecanismes: d'una banda el rei Alfons IV atorgà el fur conegut com «jurisdicció alfonsina», de tal manera que tot propietari de terra que tinguera uns mínims de famílies vivint a les seues terres —15 famílies a la senyoria, i 7 de cristianes o 3 de moros al reialenc—, esdevenia automàticament senyor d'ells i tenia dret a gaudir de la jurisdicció civil i bona part de la criminal llevat dels delictes castigats amb penes corporals i més greus.¹⁴

D'altra banda, hi hagué simultàniament o en els anys més immediats, tot un llistat de concessions del mer imperi o jurisdicció criminal a personatges de la mitjana i alta noblesa valenciana, els quals encara no el tenien; normalment va ser a canvi de la seua acceptació del fur de València en les seues terres. El resultat fou que en molts pocs anys, durant el primer terç del segle XIV concretament, allò que havien estat predominantment senyories territorials esdevingueren també senyories jurisdiccionals amb major o menor caràcter absolut però, en tot cas, encunyant-se un model general que s'estengué per tot el País i definí les senyories valencianes durant la resta de l'època foral.

Amb tot no caldria oblidar que estem parlant d'una jurisdicció senyorial atorgada —que no apropiada pels feudals— a mitjans del segle XIV, i que s'encaixava en un model de legislació romanista, i territorial, la qual se plasmava en els Furs de València. Perquè aquests furs també s'estenien sense limitacions en la seua aplicació i vigència dins els espais senyorials, de tal manera que la legislació reial sí afectava els vassalls de

¹⁴ També en aquest cas és de referència el treball de S.ROMEU, «Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón: la jurisdicción alfonsina», *Anuario de Historia del Derecho Español*, t.XLII, 1972, pp.75-115. Probablement siga hora d'anar plantejant-se un nou estudi d'aquesta temàtica, especialment amb el punt de mira de com s'organitzava el poder reial i el poder nobiliar.

senyors; un bon exemple és el conegut fur del rei Alfons que estipulava clarament la llibertat de residència del camperolat valencià, de tal manera que no eren obligats a residir en el poble —tot i que fora senyorial— on hi tingueren les terres que cultivaven. És molt curiós com la única manera que trobaren alguns senyors valencians per aconseguir d'alguna manera fixar els camperols a la terra de la seua senyoria, fou a través de contractes privats d'arrendament o similars, de tal manera que per escrit el llaurador renunciava a aqueix fur: era en aquest cas el dret públic l'únic que podia ser utilitzat com mecanisme d'adscripció a una terra, però com és natural això no té res a veure amb la remença, servituds, etc. i fou usat de forma local i molt irregular; els casos que coneguem són de petites senyories com ara Catarroja, a l'Horta de València, en la segona meitat del segle XIV.¹⁵

0

El mapa senyorial que se'ns ha dibuixat al Regne de València arran de la conquesta podria ser qualificat de francament senzill comparat amb les fragmentacions i sobreposicions de senyoria i jurisdiccions típiques de l'Europa feudal i de la Catalunya Vella coetànies. A les terres valencianes, pràcticament cadascú dels pobles i alqueries eren d'un únic senyor, el qual, primer tenia la propietat de la terra, i al llarg del segle XIV va anar aconseguint de forma ja generalitzada tota o bona part de la jurisdicció, deixant de banda les diferències no sempre clares entre el mer i el mixt imperi. Allò clar, però, era que no compartia el seu poder feudal amb cap altre membre de la noblesa, llevat de les petites rendes i jurisdicció eminent que li podia restar a la pròpia monarquia.

Aquesta situació «inicial» anà complicant-se parcialment amb el temps, quasi més en el cas d'algunes senyories concretes que no de forma generalitzada com un tret de la senyoria medieval valenciana. Bàsicament la raó estigué en les senyorialitzacions que varen fer els monarques d'algunes antigues viles reials repoblades durant el segle XIII amb un camperolat alodial. Com a conseqüència, les petites senyories territorials que hi existien

¹⁵Vegeu P.VICIANO, *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, València, 1989.

en el seu terme general procedents de la donació —o compra posterior— d'alqueries que continuaren o foren poblades, bé siga per moros o per cristians, això seria el mateix, esdevenien «senyories dins una altra senyoria» acabada de crear pel rei.

Concretament allò que passava era que, en ser senyorialitzat una d'aquestes inicials viles reials, aquells drets que passaven a ser senyoriais eren els que hi havia tingut la corona fins aquell moment, ni més ni menys, de manera que no es produïa una «expropiació» dels drets dels seus veïns. Això és, i fonamentalment, la terra continuava sent alodial dels seus propietaris, els quals, en part i atesa la freqüent major diversitat social de les viles reials per ser més grans i poblades, implicava que hi vivien a elles grans propietaris agraris —hòmens de vila—, professionals, fins i tot mercaders o, segons el poble, alguns petits cavallers o infançons. Són aquests grups socials els que, a més de les heretats establertes individualment en emfiteusi, podien tenir la possessió d'alguna d'aqueixes alqueries o pobles de què hem parlat, amb els seus propis vassalls vivint a elles, i reconeguda la seua condició jurídica per la jurisdicció alfonsina.

Parlant de forma senzilla, podríem dir que, en senyorialitzar-se l'antiga vila reial, havia estat creada una senyoria amb altres petites senyories al seu interior; un bon exemple el tenim amb la donació de la vila i terme general de Gandia a l'infant Pere, comte de Ribagorça, el 1323. A Gandia la terra continuà sent propietat dels seus veïns cristians, així com ho continuaren sent les alqueries de sarraïns de la rodalia, petites senyories territorials doncs, mentre en la pràctica l'infant Pere no aconseguí drets sobre totes aqueixes terres cultivades sinó que rebé la fiscalitat —terç de delme, monopolis, peita i altres impostos directes— que havia tingut la corona fins aquell moment, a més dels possibles i no massa clars drets eminents sobre les terres no cultivades i zones de bosc-pastura.¹⁶ De fet en molts pobles valencians, al llarg del segle XIII, fins i tot els municipis aconseguiren un major o menor control sobre ells i, en tot cas, els petits senyors territorials pledejaren per ells amb energia front el senyor jurisdiccional.

Tot això vol dir que sols en el cas de nous establiments de terres a partir d'aquella època, fets sobre terres ermes, podien aquests nous senyors

¹⁶Vegeu una molt interessant informació sobre el funcionament d'aqueixes petites senyories al si del Ducat de Gandia durant el segle XV en el llibre de J.L.PASTOR ZAPATA, *Gandia en la Baixa Edat Mitjana. La Vila i el senyoriu dels Borja*, Gandia, 1992.

demanar rendes per la terra i aplicar-ne el règim emfitèutic, la qual cosa no vol dir que el context social i demogràfic de la segona meitat del segle XIV o del XV ho poguera permetre de forma segura. Més bé no són tan estranys establiments puntuals de terres que es remeteixen a les condicions generals emfitèutiques del conjunt de la població.

En tot cas el resultat és el de la creació del que podríem avaluar com altre model de senyoria; a diferència de les creades majoritàriament en el segle XIII i també en el cas d'algunes altres que havien continuat poblades de moros i on amb la seua expulsió en un temps posterior, es produïa la reunificació dels drets eminents i directes sobre la terra, fou d'aqueixa manera com anaren apareguent un petit grup de senyories al País Valencià durant els segles XIV i XV, en les quals els drets del senyor sobre la terra, al menys la cultivada fins aquell moment, foren inexistents, i la seua captació de renda vingué exclusivament del delme, monopolis i fiscalitat directa: les formes de renda que havia aconseguit retenir la monarquia fins el moment de la senyorialització. És així com va donar-se el naixement d'allò que s'ha estat en anomenar «senyories jurisdiccionals»; potser, però, no tindria massa sentit el voler classificar-les i anar destriant, unes de territorials, altres de jurisdiccionals perquè, en la pràctica, la diferència entre elles residia més bé en el volum i extensió de les terres sobre les quals tenia i no tenia drets el senyor. Durant l'època Moderna, amb els artigaments i el creixement demogràfic que es donà al segle XVI i, després més clar, en el XVIII, fou com en aquestes grans senyories sobre antigues viles de reialenc, com ara Elx, Gandia, etc., es produí l'establiment emfitèutic de partides senceres de manera que hi aparegué clarament la senyoria territorial sobre elles.

Probablement aquesta diferenciació dels orígens entre les senyories medievals valencianes pugua ser útil per a entendre les dificultats de la seua classificació en el procés de la revolució burgesa en el País Valencià, en la primera meitat del segle XIX concretament, a l'hora de considerar-les territorials o jurisdiccionals per aplicar-les la legislació sobre la dissolució del règim senyorial.

Una altra cosa més interessant, però, per a l'estudi de les formes del poder baix-medieval és la conflictivitat que va anar donant-se entre petits senyors d'alqueries i senyors de tot el terme, ja documentada des del segle XIV: plets pel control de la renda, per l'accés a l'aigua i a les

terres ermes, més sovint plets sobre quin dels dos senyors tenia dret a gravar amb nova fiscalitat extraordinària els vassalls.

L'objecte concret de debat va ser el repartiment de la jurisdicció entre ambdues senyories, una de «territorial» i altra de «jurisdiccional»; elles esdevingueren freqüent causa de tensió entre sectors de la petita noblesa o patriciat local, d'una banda, i l'alta noblesa posseïdora d'aqueixes senyories més extenses. Una vegada més l'exemple del Ducat de Gandia és molt il·lustratiu al respecte perquè fou un espai en el qual podem constatar com la caiguda de les rendes, associada als daltabaixos demogràfics i a l'augment de la despesa per part de la classe nobiliar, espentà un considerable augment de la conflictivitat entre senyors territorials d'alqueries compreses dins el terme general de la vila de Gandia, i els Ducs com a senyors «jurisdccionals» del terme.¹⁷

Un mapa senyorial en moviment.

Fins ara hem parlat de la creació de les senyories però potser la imatge que hem bastit siga massa estàtica, estructural, quan, justament, allò que caracteritzà el model senyorial valencià fou l'existència d'una dinàmica de mobilitat. A més açò va donar-se ja des del mateix segle XIII perquè els canvis, les transformacions, varen ser trets fonamentals d'aquesta societat feudal en construcció dels primers temps. En aquest cas, però, estem parlant de la mobilitat en la possessió de les senyories i els reajustaments que es donaren en les dècades posteriors a la conquesta dels anys 1233-1245. De fet, al llarg de tota la història medieval valenciana, la inestabilitat en els patrimonis senyorials fou una de les seues característiques fonamentals, lluny de la seua consolidació amb els «mayorazgos» com va esdevenir al cas castellà, al menys des de finals del segle XIV.

El que sí podem és establir una diferència en el temps sobre les causes d'aquesta inestabilitat de les senyories valencianes. Si bé és cert que al llarg dels segles XIV i XV això tingué més a veure amb els fenòmens de ruïna econòmica, endeutament i minses bases fiscals de les senyories valencianes i dels seus llinatges, durant el segle XIII les causes tingueren

¹⁷J.L. PASTOR ZAPATA, *op.cit.*

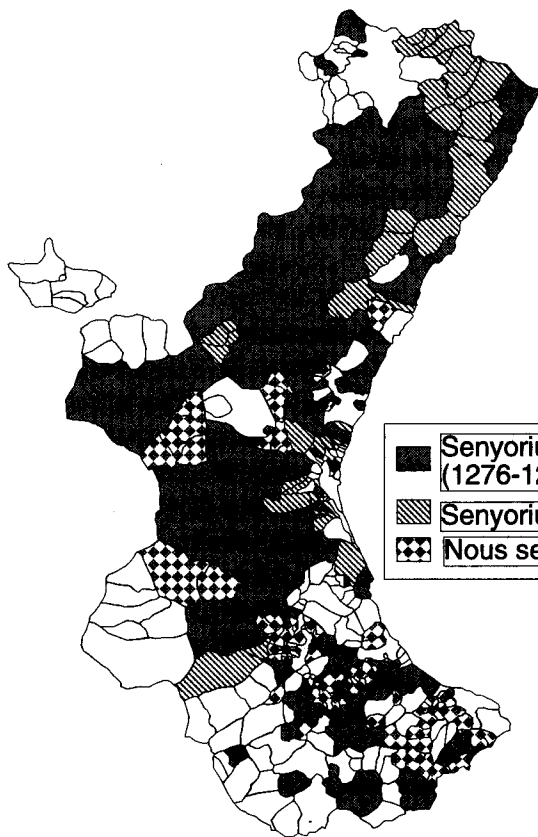
més relació amb la mateixa dinàmica de la seua creació i repartiment. El motor dominant de la seua creació havia estat la recompensa a membres de la noblesa o els grups dominants per la seua participació en la conquesta; però aquesta fou també la causa principal de l'interès de part dels beneficiaris de desfer-se'n, canviar-les, permutar-les per altres senyories o rendes econòmiques, unes vegades dins el mateix Regne de València —buscant arrodonir o millorar els patrimonis aconseguits, o reunir-los en una zona o condicions més favorables—, però més freqüentment volent canviar la recent donació valenciana per pobles o terres als respectius països d'origen, bé siga a Catalunya, a l'Aragó o fins i tot a Montpeller. De fet, en aquestes operacions de vegades els protagonistes foren per ambdues parts membres de la noblesa, però més sovint fou la corona la que acceptà el fer aquestes permutes amb un noble interessat en l'afer, ja que en tot aquest agitat procés el motius freqüentment caldria cercar-los en les situacions personals del beneficiari i el seu llinatge. Hi ha, doncs, una tendència general i una casuística molt concreta al davall.

En resum, que va ser amb aquests dos mecanismes que hem anat explicitant —permutacions i concanvis d'una banda, i noves donacions de pobles a la noblesa amb posterioritat als fets de la conquesta per altra—, com anà evolucionant el procés de senyorialització del País Valencià al llarg dels segles XIII i principis del XIV. Açò sí, amb una velocitat més pausada i afectant fonamentalment la «reserva» de pobles reials situats al sud de la ratlla del riu Xúquer; a poc a poc, tant en temps dels reis Pere el Gran (1276-1285), Alfons III (1285-1291) com de Jaume II (1291-1327), podem anar cartografiant l'ampliació del mapa senyorial pel regne valencià, amb una clara tendència a ser donats en senyoria els territoris que continuaven poblats de musulmans, mentre que les principals viles, més grans normalment i repoblades amb cristians, encara a principis del segle XIV hom mantenien generalment sota domini reial. (Vegeu mapa n. 3)

Un bon exemple d'aqueixa actitud el podem veure en el mapa n.4, arran de la incorporació de les comarques d'Alacant, Elx i Oriola al regne valencià a partir del 1296; els consells municipals cristians esdevingueren viles reials, mentre les aljames sarraïnes continuaren en bona part com a senyoriales. Ja ho hem explicat en altre treball: una senyoria poblada de sarraïns era un patrimoni molt més atractiu per a tot senyor que no una de cristians, perquè la pressió fiscal i les possibilitats d'explotació econòmica

Mapa 3

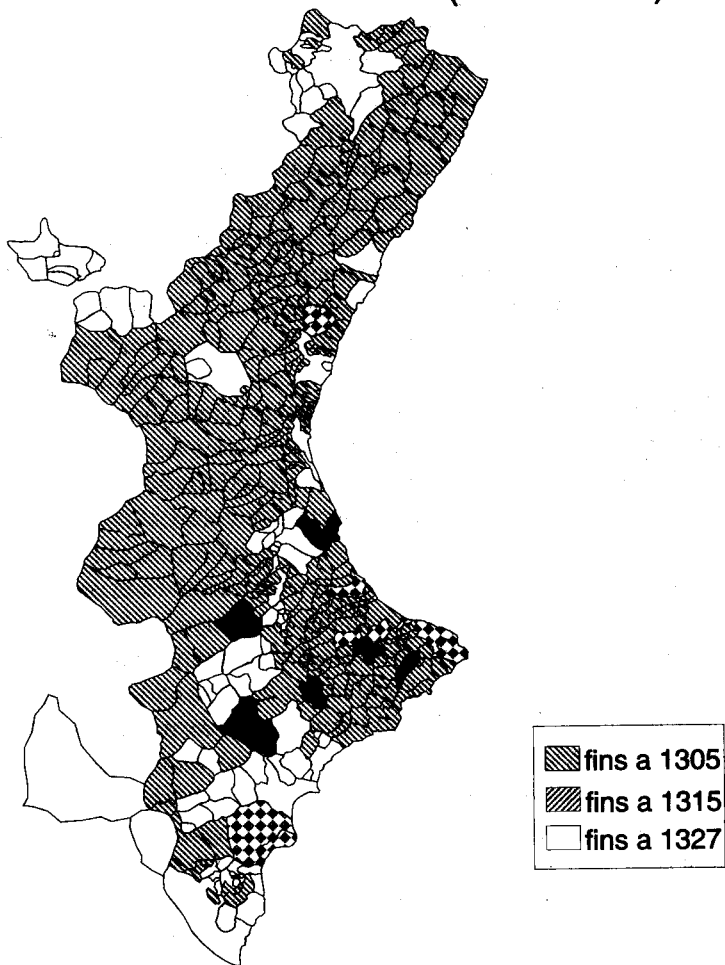
Senyories valencians
finals del segle XIII
(1276-1285)

- Senyories Valencians (1276-1285)
- ▨ Senyories eclesiàstics
- ▣ Nous senyories fins a 1291

Mapa 4

Senyorius valencians
a inicis del segle XIV
(1305-1327)

eren al menys el doble que el dels seus equivalents cristians; ser senyor de vassalls moros era el millor patrimoni possible —per explotats, insistim— i això explica que des del primer terç del segle XIV pràcticament ja no restaren pobles de moros en mans de la corona; únicament les moreries urbanes de les viles reials i aquelles aljames rurals que per raons de l'atzar successori, conflictes o plets judicials, hagen acabat, sovint de forma sols temporal, en mans del rei, com ara la Serra d'Eslda a finals del segle XIV, però el seu destí inevitable és de nou la seua senyorialització.¹⁸

El resultat de tot el que estem explicant és que, des del punt de vista territorial —perquè no podem fer la necessària matisació des del punt de vista demogràfic, atesa la falta de documentació seriada—, ja des d'inicis del segle XIV fins a dos terços del País Valencià vivia i era organitzat dins el sistema de senyories feudals més o menys estables. Bé és cert que de molt diferent categoria i situació: des del gran estat senyorial de l'Orde de Montesa —el més gran de la València medieval— fins les petites alqueries senyorials de l'entorn de les viles reials, les quals podien limitar-se a tenir 4 o 5 famílies vassalles, i, al mig, totes les escales i situacions imaginables.

Perquè aquesta és altra de les característiques del mapa senyorial valencià medieval des de la seua creació al segle XIII; la fragmentació molt elevada que presentava en tots els aspectes. A voltes s'ha parlat de la intel·ligència del rei Jaume I en procedir a un repartiment de senyories molt dispers en el regne valencià, de tal manera que, immersit en el seu tradicional i conegut conflicte amb la noblesa, tant de Catalunya com de l'Aragó, al regne valencià tingué com a objectiu afeblir-la al màxim com a classe social confrontada amb el poder reial mitjançant l'assignació d'uns minsos i dispersos patrimonis. Lluny de mi el pensament de posar en dubte la intel·ligència de tan respectat monarca, però crec sincerament que, una volta més, els prejudicis ideològics no deixen veure la més simple realitat; la cartografia i cronologia de les seues donacions senyorials il·lustren prou raonablement el context en què varen produir-se.

La conquesta del País Valencià als musulmans no fou un procés unitari i que abastà tot el seu territori de colp sinó que la València islàmica fou

¹⁸E. GUINOT, «Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío», *Areas. Revista de Ciencias Sociales*, Murcia, n.14, 1992, pp.29-47; E.GUINOT, «Donamus et concedimus vobis». Monarquia i senyorialització del Patrimoni Reial al País Valencià en temps de Jaume II», *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol.1, 1996, Saragossa, I.F.C., pp.221-235.

conquistada en tres campanyes successives, de les quals, en les dues primeres, el rei no va tenir més remei que comprar l'ajut de les hosts nobiliars i de les milícies urbanes amb les donacions de terres i pobles corresponents. Aquestes recompenses, però, no foren de colp sinó que calgué fer-les en cadascuna de les campanyes, de manera que el rei repartí senyories en una primera fornada del 1233-1236 per les comarques de Castelló, i després una segona fornada, més considerable, entre els participants en la conquesta de la ciutat de València en el 1237-1240; en canvi, en la tercera guerra del 1244-45, quasi no donà senyories: sols Rebollet al noble Carròs, qui encapçalava la host reial que rendí Dénia, i la confirmació de la possessió d'Ènguera, Anna i Carmoixent per l'Orde de Santiago; en aquest cas el rei no necessità de la recompensa a les hosts senyorial, bàsicament perquè el sud del regne valencià fou ocupat per pacte amb els alcaids musulmans locals com ara al-Azraq. Caldrà comprovar aquestes valoracions sobre com feia la guerra, però entenc que en aquest darrer cas el rei tingué prou amb l'ajuda dels seus feudataris.

És per tot açò que no hi hagué raons per a una primerenca senyorialització en aquest terç meridional del país, de manera que la noblesa que participà en les guerres obtingué patrimonis segons els casos en la primera i/o segona zona, i sols amb el pas del temps el lent però continu degoteig de senyorialitzacions anà estenent-se per les comarques meridionals. Hi ha però una diferència important; a finals del segle XIII els beneficiaris d'aqueixes donacions sovint no tenien res a veure amb els llinatges que els havien obtingut arran de la conquesta, car en aquest segon temps va ser més la relació de servei polític amb la corona la causa del benefici. En una paraula, com calgué recompensar un ample espectre de personal, des dels infants de la casa reial fins els petits cavallers i infançons que participaren de la guerra, el resultat inevitable fou la considerable fragmentació del territori entre la llarga llista de beneficiaris; crec que simplement no podien tocar a molta més terra de la que reberen, perquè si les valorem en conjunt ens adonem que es va tractar de senyorialitzacions equilibrades car l'alta noblesa era recompensada amb tot un districte castral sarraí, mentre que la petita noblesa, castlans, etc., ho foren amb menudes alqueries de les hortes periurbanes. Allò que no podia ser a mitjans del segle XIII era que tota la vila de Borriana, per posar un exemple, fóra donada en

senyoria a un únic noble quan hi havia un llistat d'uns centenars de guerrers esperant rebre terra en el seu terme.

Hi ha, però, una altra raó complementària que volem apuntar com comprensible del per què la fragmentació, dispersió i diferents dimensions de les senyories valencianes quan la seua creació majoritària en el segle XIII. Es tracta de com els cristians es trobaren organitzat políticament el territori del *Sharq al-Andalus* en el temps de la conquesta, a base de ciutats amb el seu *amal* o districte, normalment envoltades per un ample llistat d'alqueries en zones d'horta; després, en la seua perifèria, altres unitats castrals, no sabem fins a quin punt depenents de la ciutat, sovint amb el seu poblat d'altura, i sempre amb alqueries a la seua rodalia, i fins i tot algunes entitats conformades per castell i alqueria però que no tenien poblat annex a la fortificació.¹⁹

S'ha parlat i molt de les estructures castrals al món andalusí i no és el lloc ni el temps d'intervindre'n, però convé assenyalar que foren aqueixes unitats castrals les que marcaren bàsicament les pautes de la senyorialització a les àrees rurals valencianes, mentre l'alqueria fou la típica unitat territorial de creació de senyories als termes periurbans. Com podem veure al mapa n° 1, en els temps de la conquesta cristiana la marca fronterera de Morella, el Maestrat, els Serrans, etc. estava poc poblada i aqueixes unitats castrals que s'hi trobaren els feudals eren de gran extensió: resultat, les senyories creades foren les més grans del País Valencià, mentre a la Marina, per exemple, malgrat tots els aldarulls de les guerres, el poblament sarraí adequat a l'orografia de valls, es mantingué relativament més estable i la densitat d'unitats castrals amb alqueries —més enllà de la seua jerarquia en temps musulmans— generà senzillament senyories feudals de menor extensió; sens dubte, l'existència visible del símbol del castell fou el far que enlluernà l'activitat dels repartidors cristians, tot i que, com és natural, els conflictes, els interessos concrets en un moment o altre produïren ací i allà la separació en senyories distintes de dos alqueries que fins aquell moment podien haver estat unides, per no parlar dels coneguts plets del segle XIII per límits, o per si les alqueries tenien terme propi o no, etc.

El resultat global que podem avaluar és que, arran d'aquests condicionaments del procés inicial i primeres etapes quant a la creació de

¹⁹No cal citar bibliografia concreta de Pierre GUICHARD per a què tots sapiguem que ha estat ell qui ens ha explicat i fet entendre el *model d'organització de l'espai* de la societat andalusina.

les senyories valencianes medievals, aquestes tingueren unes dimensions normalment menudes quant a l'extensió de cadascuna de les seues unitats, i, d'altra banda, allò més habitual fou que quan un llinatge aconseguí més d'una senyoria, aquestes es trobaren situades en comarques diferents del País Valencià, la qual cosa dificultà molt la constitució dels grans Estats senyoriales que sí varen donar-se en altres països.

Els primers estats senyoriales importants.

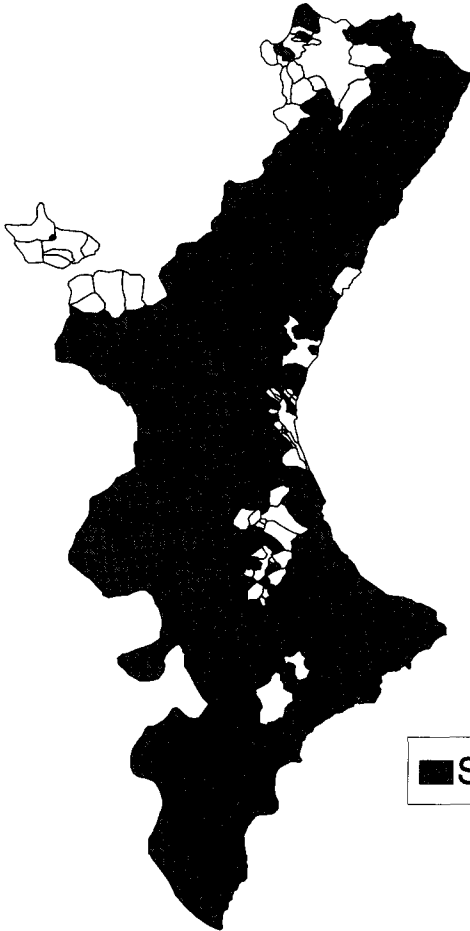
De fet, al llarg del segle XIII i primera meitat del segle XIV costa un poc parlar de grans estats senyoriales al Regne de València; l'alta noblesa catalano-aragonesa tenia els seus estats patrimonials en ambdós regnes d'origen i la recepció de senyories valencianes esdevingué un apèndix o bé es convertí en el patrimoni d'una branca secundària del llinatge, però tant en un cas com en l'altre continuà sent el comú denominador la dispersió al llarg del país dels pobles que els pertanyien. Quant a l'aparició d'una noblesa autòctona ja vers finals del segle XIII, justament per aqueix tret de ser exclusivament valenciana, cal adonar-se que les seues bases materials foren les de les donacions de la corona en els temps de la conquesta i anys següents, de tal manera que l'esmicolament i reduïda dimensió foren consubstancials a elles.

Si revisem els llistats que hem pogut anar elaborant sobre les senyories valencianes del primer segle (mitjans s.XIII-mitjans del s.XIV), pot veure's que són els infants i familiars de la casa reial els qui reuneixen les senyories valencianes de major entitat, normalment perquè el monarca els ha atorgat una de les viles de mitjana dimensió que inicialment havien restat com a reials i repoblades per cristians, al menys en el seu nucli urbà més gran. Els exemples més destacats són els de l'infant Jaume de Xèrica, amb la baronia del mateix nom situada a la comarca de l'Alt Palància, i el de Jaume Pérez, fill natural del rei Pere III, qui rebé Sogorb, tots dos en el segle XIII; a ells podria afegir-se les donacions de Dénia i Gandia i els seus respectius termes el 6 de juny de 1323 per part del rei Jaume II al seu fill l'infant en Pere, comte de Ribagorça.²⁰

²⁰Donació de Gandia a Arxiu Històric Nacional (A.H.N.), Secció de Noblesa (Toledo), Fons Osuna, lligall 547, n.2.

Mapa 5

Senyories valencians
en temps de la guerra
de Castella (1360-1370)

■ Senyories 1360-1370

Potser siga significatiu el que les següents donacions senyoriales d'importància, ja en temps d'Alfons IV, generaren un dels grans moments de conflicte en la història valenciana com fou la creació dels patrimonis dels infants Ferran i Enric, fills de Leonor de Castella. La reina ja havia rebut com a dot la senyoria personal sobre les viles reials de Xàtiva, Castelló, Morella, Alzira i Morvedre, però és que, en naixer el primer fill, l'infant Ferran, el nadó ja va rebre en alou el 28 de desembre de 1329 la senyoria d'Oriola, Callosa, Guardamar, Alacant, Nompost, Elda, La Mola, Novelda i Asp.²¹ La conseqüència fou el famós episodi de la protesta de Francesc de Vinatea, Jurat de la ciutat de València, contra les alienacions del patrimoni reial valencià i, fins i tot i en darrera instància, les lluites dinàstiques de temps de Pere el Cerimoniós les quals acabaren amb la guerra de Castella o dels dos Peres a partir de l'any 1356. De facto aquesta dinàmica de la guerra va implicar finalment la desaparició d'aquests dos estats senyoriales, com també el del comtat de Xèrica.

Els altres patrimonis senyoriales més destacats d'aquest primer segle del regne de València cal buscar-los fora de l'entorn de la família reial, tot i que prop del seu món ja que es tracta de nobles lligats personalment al servei de la corona; bàsicament podríem enumerar per la seua significació el patrimoni que anà bastint a finals del segle XIII el noble Roger de Llúria, amb una molt més clara dispersió espacial: l'11 de setembre de 1291 Alfons III donava a l'almirall les viles de Cocentaina i Alcoi, la primera en feu i la segona en alou,²² a les quals s'unia la possessió de la Vall de Seta, Calp, Altea, Navarrés, Beselga i Castellnou, i el lloc d'El Puig, a l'horta de València. Per la seua part el fidel conseller de Jaume II, Bernat de Sarrià, pas a pas en els anys a cavall entre el s.XIII i el XIV va anar sumant la possessió de senyories, moltes d'elles de musulmans, fonamentalment a La Marina, conformant així un patrimoni força més homogeni que en el cas anterior.²³ (Vegeu el mapa n. 6)

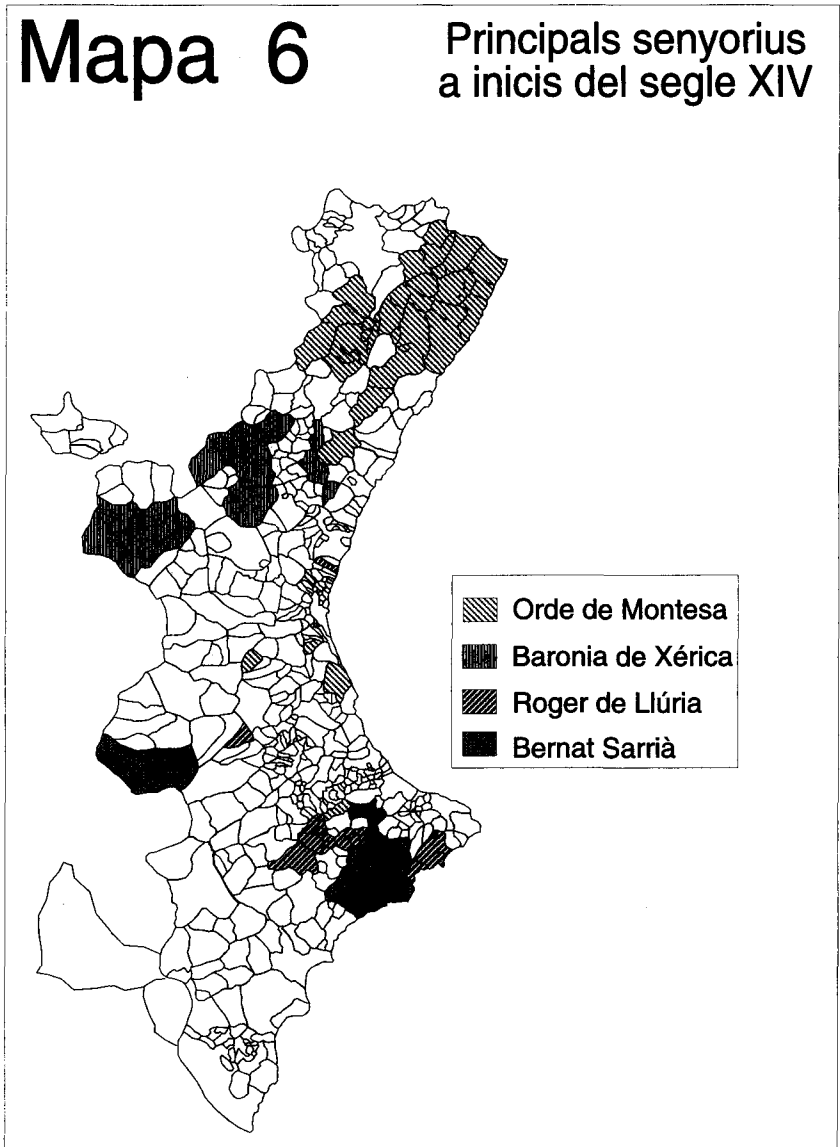
²¹Document publicat per E.ABAD NAVARRO, *El Castillo de la Mola de la ciudad de Novelda*, Alacant, 1984, n.16.

²²ACA, reg.192, f.4v-5r.

²³La creació d'aquestes senyories està estudiada amb més detall en l'esmentat treball d'E.Guinot, «Donamus et concedimus vobis...».

Mapa 6

Principals senyories a inicis del segle XIV

Restaria en aquest inventari el cas de l'Orde del Temple, el qual a finals del segle XIII —1293— procedí a comprar tres senyories al Maestrat castellonenc —Culla, Les Coves i Ares—, amb els quals arrodoní la senyoria de Xivert-Polpís. Des del punt de vista territorial i també crec que demogràfic, tot ens fa pensar que, per uns pocs anys, fins només el 1307, l'Orde del Temple bastí la senyoria més gran i poblada del regne valencià, la qual, en tot cas, fou substituïda des del 1319 per l'assignada al nou Orde militar creat per resoldre el conflicte per la dissolució dels Templers. L'Orde de Montesa esdevingué així, des d'inicis del segle XIV, la senyoria més important i poblada del País Valencià medieval, a més amb un estat territorial considerablement homogeni a les comarques del dit Maestrat; en el moment de la seua fundació reunia 64 pobles i unes 7.000 cases, en la seua immensa majoria de cristians.²⁴ Pràcticament caldria esperar als inicis de l'època Moderna per a trobar un estat senyorial d'aqueixa envergadura, concretament el dels Borja, generat però en un altre context i situació.²⁵

Finalment no voldríem acabar aquest repàs sobre els orígens de les senyories valencianes medievals sense parar esment en les peculiaritats de les senyories eclesiàstiques. De fet, fins ara hem anat parlant de senyories sense més distincions i és que en la seua immensa majoria es tracta de senyories pertanyents a la noblesa laica mentre que el patrimoni eclesiàstic fou clarament minoritari, per altra part tal com passà també als altres territoris peninsulars de conquesta tardana com ara Andalusia.

D'una banda les senyories episcopals foren minses des de tots els punts de vista, car el bisbat de Tortosa sols rebé el terme de Miravet-Cabanes, al Baix Maestrat, i l'alqueria d'Almassora, a la Plana, mentre que el bisbe de Sogorb-Albarrasí, embolicat de mala manera en els conflictes per la seua diòcesi amb el bisbe valencià,²⁶ no va rebre en conseqüència ni un menut poble que poguera dir-se la seua senyoria territorial. Per la seua banda, el nou bisbat de València tampoc rebé un patrimoni en senyories territorials significatiu: les alqueries d'Albal i Puçol a l'horta de València, i dècades després els termes poblats de moros de Xulilla, al Serrans, i de Castell de Castells i Garig, a la Marina. Tot i això no convindria creure que les bases

²⁴E. GUINOT, «Organització i estructuració del poder al si d'un Orde militar. El cas de l'Orde de Montesa (s.XIV-XV)», *Anuario Estudios Medievales*, t.25, 1995, pp.179-214.

²⁵J.L.PASTOR ZAPATA, *La vila i el senyoriu dels Borja*, Gandia, 1992.

²⁶V. GARCIA EDO, *El obispado de Segorbe-Albarracín en el siglo XIII*, Caja Segorbe, 1989.

econòmiques dels bisbes i capítols valencians foren minses; no tingueren grans senyories territorials com ara l'arquebisbe de Toledo, però les rendes procedents dels dos terços del delme degueren significar, creguem, la major fortuna de tot el Regne de València medieval. Algun dia caldrà estudiar-ho.

Quant als monestirs i convents valencians, atesa la seua fundació a partir del segle XIII quan no més tardana, en els segles XIV o XV, normalment no reberen patrimonis territorials significatius en uns temps en què la pietat es canalitzà més vers els Ordes Mendicants i amb donacions monetàries que no en terres. Pràcticament són les fundacions cistercenques les úniques que aconseguiren uns patrimonis territorials significatius i, sempre, per la donació reial, directa o indirecta; aquest seria el cas del monestir de Benifassà, amb la senyoria sobre la mitja dotzena de pobles de la seua vall, situada entre els Ports de Morella i el Maestrat; i el del monestir de la Valldigna, fundat l'any 1298 i que rebé del rei Jaume II tota la Vall d'Alfàndec de Marinyén —dita posteriorment de la Valldigna—, també amb la seua mitja dotzena de pobles quasi tots de sarraïns.²⁷

A banda aquestes dues fundacions, només les Cartoixes arribaren a tenir un patrimoni propi fruit també de les donacions reials. Són, per importància, la de Valldecris amb la possessió d'Altura i Les Alcubles, fundada per l'encara infant Martí —futur rei Martí l'Humà— a les darreries del segle XIV, mentre que la cartoixa dos-centista de Portaceli, situada al terme actual de Serra, en el Camp de Túria, sols tingué un reduït terme propi sobre l'alqueria de Lullén. De fet és aquesta darrera imatge, la d'un reduït terme senyorial sobre unes poques hectàrees en la rodalia de l'edifici del monestir o convent, la més habitual quant al patrimoni senyorial dels més habituals convents urbans valencians que no monestirs rurals; la majoria d'ells durant els segles medievals sols disposaren de patrimonis en cases i terres en parcel·les disperses per la seua àrea geogràfica d'influència, així com, més ocasionalment, la possessió d'alguna alqueria periurbana però sempre amb reduïts nivells d'extensió i població.²⁸

Finalment, el patrimoni senyorial dels Ordes Militars al Regne de València medieval té també els seus orígens en els anys de la conquesta de

²⁷F. GARCIA-OLIVER, *El naixement del monestir cistercenc de la Valldigna*, València, 1983.

²⁸És molt il·lustrativa d'aquesta situació el treball de M.D. Cabanes, *Los monasterios valencianos. Su economía en el siglo XV*, València, 1974, 2 vols.

Jaume I, qui els dotà territorialment tal com va fer amb la noblesa laica per l'ajuda prestada en la guerra. És així per tant com ens trobem un patrimoni repartit entre els quatre Ordes que hi intervingueren, dispers al llarg del país, i tampoc de no massa entitat durant el segle XIII. Els més beneficiats sens dubte foren els Templers i Hospitalers, poderosos i lligats a la Corona catalano-aragonesa en aquell segle. Els primers reuniren els termes de Xivert, Russafa i ja cases i heretats de terra disperses per les principals viles reials: Borriana, Dénia, Xàtiva, Llíria i la mateixa València, mentre els Hospitalers, més beneficiats, reberen els termes de Cervera, Orpesa, Torrent, Silla i la meitat de Cullera-Sueca, a més de les corresponents terres i cases en les mateixes viles reials.

En les dècades posteriors ambdós ordes entraren en el joc que hem explicat abans de canvis, recanvis i intercanvis dels patrimonis aconseguits, de tal manera que anaren estenent-se sobre el mapa valencià però amb dificultats per reunir un patrimoni coherent; els Hospitalers aconseguiren la important vila d'Onda el 1280, així com la meridional Vall de Perputxent el 1287 i Vilafamés el 1249, perdent però Orpesa a canvi d'unes alqueries al terme de Borriana; per la seua banda els Templers canviaren Russafa per Montcada amb el rei, i li adjuntaren Massarrojos, Carpesa i Borbotó, a més de comprar el 1293 els castells i termes de Culla, Les Coves i Ares, i canviar també el conegut terme de Peníscola, de tal manera que, com ja havíem comentat, per pocs anys reuniren el patrimoni territorial més destacat del regne valencià vers el 1300.

Tot aquest conjunt va ser reunit l'any 1319 en les mans de l'Orde de Montesa, per la qual cosa aquesta institució feudal va esdevenir l'Orde militar medieval valencià per antonomàsia. Per la seua banda, els altres dos Ordes militats presents al Regne de València medieval foren clarament secundaris; l'Orde de Calatrava va ser relativament més present perquè posseí des del segle XIII els termes de Begís, a l'Alt Palància, i un grapat d'alqueries de l'horta de la ciutat de València: Bétera, Bofilla, Massamagrell, Xirivella i Massanassa, tot i que aquestes dues darreres molt poc poblades. A més a més, tot aquest patrimoni de l'Horta de València fou alienat al darrer terç del segle XIV al llinatge valencià dels Boil, primer temporalment i, en unes dècades, el pergueren de forma definitiva.

Per últim només resta l'Orde de Santiago, la qual sembla aparèixer arran de les negociacions per al pacte d'Almisra l'any 1244 i fruit de les

quals fou la donació del senyoriu d'Énguera i Anna. Per donacions puntuals posteriors, aquest Orde va aconseguir dues petites alqueries periurbanes: la de Fadrell, a Castelló de la Plana, i les de Sagra i Sanet, al terme de Dénia.

En total, i per a inicis del segle XIV, podria dir-se que en bona mesura s'havia arribat a la major extensió de la senyoria eclesiàstica, car amb posterioritat sols hi hagué l'esmentada fundació significativa de la cartoixa de Valdecris en el poble d'Altura. Sense que puguem disposar de dades demogràfiques per a aquesta època, la valoració que podríem fer és que la senyoria eclesiàstica —incloses Ordes Militars— podria representar fins un 18% del territori valencià, lluny per tant de la situació en altres regions peninsulars com ara la Catalunya Nova o les Valls del Duero i el Tajo.